

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ВОРОНЕЖЧИНИ

Роман Міняйло^{*}, Зінаїда Сікорська^{**}

^{*}Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

^{**}Луганський державний інститут культури і мистецтв (Україна)

Streszczenie. W artykule przybliżono zagadnienia dotyczące tradycji badań gwar ukraińskich w obwodzie woroneskim, przez trwały czas izolowanych od głównego masywu języka ukraińskiego. Naświetlono przyczyny mieszania przez niektórych językoznawców wyników wzajemnych wpływów międzydialektalnych i międzyjęzykowych, co spowodowało pojawienie się błędnego wniosku, według którego gwary ukraińskie obwodu woroneskiego są miejscowymi wariantami języka rosyjskiego («говори с украинской языковой основой»). Podano także argumenty na wzajemne odpychanie się systemów spokrewnionych języków.

Słowa kluczowe: gwara, historia badań gwar ukraińskich w obwodzie woroneskim, fonetyka i morfologia gwar

Вивчення українських говірок на території Росії – актуальна проблема діалектології. Хоча досліджувати їх почали ще в ХІХ ст., на сьогодні маємо лише деякі матеріали й узагальнення щодо українських говірок Воронезької області (К. Філатов, Н. Гринкова, О. Безкровний, Л. Комісарова, В. Собінникова, Г. Солонська, З. Сікорська, М. Запрягаєва, М. Авдєєва), Ростовської (О. Миртов, К. Удовкіна, С. Габ, О. Лепешкова, З. Сікорська), Куйбишевської (І. Вальченко), Краснодарського краю (Н. Федоренко, О. Тарасенкова, І. Чередниченко, С. Довгопол), Курської і Белгородської зони (М. Халанський, Г. Денисевич, А. Сагаровський), Саратовської і Волгоградської областей (А. Дульзон, Ф. Сергєєв, А. Пашківський, О. Север'янова), Сибіру (В. Пашенко), Далекого Сходу (П. Георгієвський, Т. Назарова), Примор'я (Л. Добрянська) та ін.

Праці про українські говірки Росії нерівноцінні й не завжди відповідають сучасному рівневі лінгвістики. А проте всі вони цінні для нас як історичні пам'ятки, що зафіксували діалектне багатство фактичного матеріалу української мови (переважно фонетичні й морфологічні особливості, лексичний склад говірок, меншою мірою – їхнє словотворення, синтаксис, фразеологію), відомості про територіальні джерела й історичні умови заселення українцями відповідних регіонів і за якими можна розкривати генезис і динаміку розвитку говірок у специфічних умовах їхнього трансформувannya, виявляти закономірності міждіалектних і міжмовних взаємодій (взаємовлив і (чи) взаємовідштовхування тощо)

протягом тривалого періоду. Так, матеріали українських говірок Воронезького краю зафіксовано ще в кінці XIX ст.

Статтю під назвою «Малорусские говоры Воронежской губернии» К. Філатов опублікував у часописі «Русский филологический вестник» за 1898 р. (№ 1, 2). На початку розвідки автор подає загальну характеристику українських говірок Воронезької губернії, поширених на всій її південній частині і західній, де вони перемешуються з великоросійськими в повітах Валуйському, Бірюченському, Землянському, Коротояцькому і Нижньодівицькому, а також почасти на східній частині губернії з такими великими малоруськими центрами, як Бутурлінівка Бобровського повіту, Воронцівка Павлівського повіту.

Учений зразу ж категорично заперечує думку тих осіб, зокрема автора «Воронезького етнографічного збірника» п. Дикарева, які вважали, що у Воронезькій губернії існує чисте малоруське мовлення, таке, наприклад, як у Полтавській губернії, і пропонує свій погляд: малоруські говірки Воронезької губернії, що зберігають у деяких місцях чисте українське мовлення, а в деяких переходять до говорів великоросійських (зовсім обрусілим вважають лише с. Косторне Землянського повіту і, можливо, Єндовище цього ж повіту) в цілому є мовленням, яке зазнало досить помітного великоросійського впливу, впливу сильнішого, ніж того, якого зазнали великоросійські воронезькі говірки з боку малоруських.

На жаль, дослідник описав лише окремі риси фонетики воронезьких малоруських говірок, зокрема конституенти звуків **ять, е, и, о** та деякі інші дрібні риси в галузі вокалізму та консонантизму, що не відображають цілісної картини розвитку цих фонем, а часом навіть спотворюють її. Так, подавши приклади переходу **а (я)** в **е**: *опъеть, уньеть, місець і місиц, запрегайте*, К. Філатов підкреслює, що це явище відоме говіркам галицьким і заблудівським, але невідоме українським. Авторитетний діалектолог Б. Шарпило зафіксував звужений рефлекс давнього **а (< ę)** в наголошеній і ненаголошеній позиціях з попереднім м'яким приголосним у вимові окремих слів (південно-західний діалектний тип): *уні́ёт'* майже в усіх говірках східної Слобожанщини, за винятком деяких північних, *колóд'із'* в усіх східнослобожанських говірках, а рефлекс північно-українського діалектного типу **е** на місці **а (< ę)** в ненаголошеній позиції (з попереднім твердим приголосним): *ві́глед'іти* і спорадично – *колóдез'*¹. Знаний мовознавець Л. Лисиченко також зафіксувала в говірках східних районів Харківської області (а Дворічанський район межує з Валуйським районом Белгородської області): *колóд'із'* (39 випадків з 44), *уні́ёт'* (27 разів) і *уні́а́т'* (17 разів)².

¹ Б.А. Шарпило, *Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських старобільських говірок*, Діалектологічний бюлетень, Вип. VII, Київ, Вид-во АН УРСР, 1960, с. 8–9.

² Л.А. Лисиченко, *Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області*. Дис. ... канд. філол. наук, Харк. держ. ун-т ім. О.М. Горького. – Харків, 1954, с. 16–17.

У статті К. Філатова лише побіжно названо й деякі морфологічні особливості українських говірок Воронежчини. На підставі запропонованого неповного нарису народних говірок Воронежської губернії автор висновує, що ці говори не є чистим мовленням порівняно з найближчими до них спорідненими групами говорів. Великоросійське мовлення, що, з одного боку, зазнало впливу малоруських говірок, а з іншого – зберегло рештки впливу північновеликоросійських говірок, збігаючись в основних рисах з групою південновеликоросійських говірок, таки має й досить відмінні риси, зумовлені вказаними сторонніми впливами. Малоруське ж мовлення, що зазнало сильного великоросійського впливу, а також впливу літературної мови, набагато відійшло від найближчих споріднених українських говірок і почало зближуватись з великоросійським мовленням. Виходить, на думку цього дослідника, воронезькі народні говірки є ніби особливою галуззю говірок, яка ще перебуває в безпосередньому зв'язку з найближчими спорідненими групами російських говірок, проте з огляду на особливі місцеві етнографічні та географічні умови має багато особливостей, відмінних від інших російських говірок, що належать до тих же груп. Далі прогнозує, що тісне спілкування великоросів і малоросів Воронежської губернії може призвести до вироблення змішаної мови (у значенні «говора»), а саме: може з'явитися змішаний говір з перевагою рис великоросійських акаючих говірок.

На таких само засадах схарактеризувала говірку слободи Урив к. Коротоякського повіту Воронежської губернії в «Нарисах з російської діалектології» в розділі «До питання про вплив великоросійських говірок на порубіжні українські», надрукованому в «Известиях по русскому языку и словесности» (Т. 3, 1926 р.) Н. Гринкова. Дослідниця помилково зараховує уривську говірку за походженням до групи південноукраїнських говірок, що не знають дифтонгів на місці *о*, *е* в певному положенні. Покликаючись на узагальнення К. Філатова стосовно говірок Воронежської губернії, а також рукописні матеріали 50-х років Ученого Архіву Державного Російського Географічного Товариства (№№ 5, 17, 54, 56) з Бірюченського, Валуйського й Острозького повітів, вона зазначає, що загалом більша частина українських говірок Воронежської губернії належить до південноукраїнського наріччя, що не знає дифтонгів.

Але в уривській говірці зафіксовано паралельне вживання відповідно до етимологічного *о* в новоутворених закритих складах висхідних лабіалізованих дифтонгів *уе*, *уи*, *уі*, а також монофтонгів *е*, *и* (з попереднім пом'якшенням приголосних і без нього), *о*, *у*: *вует*, *вуиз*, *вуіз*, *в'ез*, *дв'ер*, *двир*, *двор*, *пудсл'ена* та значну поширеність звукосполучень *ве*, *ви*, *ві* відповідно до вищезгаданих дифтонгів: *дв'ен*, *двен*, *двин*, *дв'ін* (Дін). Замість етимологічного *е* в нових закритих складах перед наступним твердим приголосним виступає сполука *в'е*: *жв'енка*, *шчв'етка*. На місці давнього *ятя* та *е* в новоутворених закритих складах перед наступним

етимологічним приголосним під наголосом паралельно вживаються дифтонг *ie*, сполука *йе* після губних приголосних, монофтонг *е* з попередньою м'якістю приголосного: *ц'ієн, п'ієч, пйєч, п'єч*³.

Показово, що додатки зразків говірки слободи Урив Н. Гринкова подає спрощеною російською транскрипцією, а саму говірку дослідниця називає змішаною. Залучаючи лише фонетичні матеріали, наведені Халанським у його праці «Народные говоры Курской губернии» та Соловйовим у статті «Особенности говоров донских казаков», дослідниця узагальнює: унаслідок зустрічі двох мовних типів виникає новий змішаний тип, у якому одночасно побутують три фонетичні варіанти – великоросійський, український і контамінований; ці три можливі звукові форми борються за перевагу в говірці. Типи український і контамінований під впливом інтенсивнішого поширення грамотності поступово поступаються великоросійському.

Таке узагальнення неправомірне, бо, як зазначала сама Н. Гринкова, не було залучено матеріалів з морфології, синтаксису і словника уривської говірки, адже на той час майже повністю були відсутні дані з інших районів стикання українського й великоросійського мовлення та ще недостатньо чітко було вивчено український і великоросійський синтаксис та словник.

Усупереч такому помилковому твердженню про південноукраїнську діалектну основу уривської говірки слід погодитися з Г. Солонською, яка відносить говірки північної Воронежчини до північноукраїнського діалектного типу. Є підстави більш точно локалізувати походження уривської говірки як середньочернігівської. Це стверджується зіставленням історичних даних про заселення Острогозького полку (сотні Батурицька, Ніжинська, Конотопська, Борзенська та ін.) з деякими типовими діалектними ознаками уривської говірки, що відповідають саме середньочернігівським говірковим рисам: поширеність дифтонгів типу *ує, уи, уі* за відсутності *уо*; виразна вимова ненаголошеного *о*; наявність м'якого *р*; уживання *й* після губних на місці першої частини дифтонга переднього ряду (*пйєч*) та ін.

Закладені російськими філологами традиції вивчення українських говірок Воронежської області активно продовжили науковці Воронежського державного університету. Їхню типову думку щодо українських говірок на території Воронежчини сформульовано М. Авдєєвою: вважаємо доцільним для говірок такого типу вже досить поширену назву *говори с украинской языковой основой (говори с украинской основой)*⁴. Така закамуюльована

³ З.С. Сікорська, *До питання про генезис та закономірності розвитку української говірки села Урив Воронежської області* [в:] Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків. Тези доповідей, Луганськ, 1964, с. 39–40.

⁴ М.Г. Авдєєва, *Влияние русского языка на лексику изолированных украинских говоров*. Автореф. дис. ... канд. филол. Наук, Воронеж, 1986, с. 22.

назва підводить до думки, що українські говірки – це вже місцеві різновиди російської мови, про що свідчать і відповідні пояснення: «Так, ціла низка змін у досліджуваних говірках свідчить про порушення в них відчуття неперервності (поняття, запропоноване Л. Щербою). Зокрема, запозичені з російської мови новоутворення з коренями, в яких був *ять*, мають на його місці *е*, як у російській, а не *і*, як в українській мові (*білий*, але *побелка*; *діло*, але *отделка* і т. п.). У деяких випадках через це втрачається чергування *о*, *е* з *і* (*отака боль*)»⁵. Тут же маємо говорити про відхилення від послідовної рефлексії *ять* (> *і*) (як правило, північноукраїнський тип рефлексії) та про збереження *о* в багатьох словах у наголошеній і ненаголошеній позиціях, що наявні, наприклад, і в східнослобожанських говірках: *бедá*, *бесéда*, *вістри́лити* та ін.; *гос'т'*, *во́йс'ко*, *набо́р*, *во́л'ний*, *ко́н'чи'ти*, *по́с'л'ї*, *пото́м*, *ме́троў*, *ко́н'ча́ти*, *Ха́р'коў* та ін.⁶. За усним свідченням А. Шафоростова, який останнім часом ґрунтовно вивчає говірку с. Щуче Лискинського району Воронежської області, міцно зберігаються різні види питомої народної мудрості на кшталт *Ко́му шо, а ку́рці про́со; На ту о́сінь годі́ў че́рез во́сім; Ри́ба да за́йці ви́ведуть у ста́рці; Шу́ка го́неться за о́куньом і ка́же йому́: «О́куне, о́куне, поверни́сь до ме́не голово́ю – побала́каєм з тобо́ю*» тощо.

Ізольований розвиток українських говірок, відірваних протягом довгого часу від основного масиву українських говорів, спричинився до з'явлення ряду нових явищ (наприклад, сполуки *ве*, *ви*, *ві* замість дифтонгів, наявність численних паралелізмів, що відповідають північноукраїнській та південно-східній діалектним системам української мови). Інші риси відповідають закономірним змінам, які відбуваються в говорах новозаселених територій Слобожанщини, зумовлені частково контактами з південно-східними говорами, а частково – загальними нівеляційними тенденціями⁷. Це закономірний розвиток будь-якої говірки, не лише ізольованої. Досить стійкі фонетична й морфологічна системи українських говірок, а також збережені стійкі словосполуки свідчать не так про російський вплив, як про відштовхування мовних систем говірок близькоспоріднених мов.

⁵ М. Авдеева, *Из истории изучения украинских говоров Воронежской области*, Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки, № 12 (44), Луганськ, 2001, с. 45.

⁶ Б.А. Шарпило, *Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських старобільських говірок*, Діалектологічний бюлетень, Вип. VII, Київ, Вид-во АН УРСР, 1960, с. 10.

⁷ З.С. Сікорська, *До питання про генезис та закономірності розвитку української говірки села Урив Воронежської області* [в:] Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків: Тези доповідей, Луганськ, 1964, с. 43.

ON THE ISSUE OF THE RESEARCH ON UKRAINIAN DIALECTS
OF WORONEZ REGION

Summary. The authors overlooked the traditions of studying the Ukrainian dialects of Voronezh region that were isolated for a long period of time from the main masses of Ukrainian dialects. The authors educed the reasons of confusion made by some linguists. The reason was in interdialectal and interlingual co-operations that led to a false conclusion that Ukrainian dialects on the territory of Voronezh region are local varieties of Russian language («dialects with Ukrainian linguists basis»), so the idea is reasonable here about rejecting tne linguistic system of dialects in related languages.

Key words: Dialect, researches of Ukrainian dialects of Voronezh region, phonetical and morphological specialties of dialects, rejection of linguistic systems